

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Μαλεβίζι

Το όνομα, η αμπελοκαλλιέργεια και τα κρασιά
στον 13ο και 14ο αιώνα

Το Μαλεβίζι είναι επαρχία του νομού Ηρακλείου, στο βορειοδυτικό άκρο του, κοντά στην πόλη του Ηρακλείου, στα σύνορα με το νομό Ρεθύμνης και στις ανατολικές υπώρειες του Ψηλορείτη. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για εν μέρει ημιορεινή περιοχή, είναι πολύ εύφορη και κατάσπαρτη σήμερα από αμπελώνες, ιδιαίτερα στο λεγόμενο λεκανοπέδιο του ποταμού Γαζανού. Η περιοχή αυτή της Κρήτης, εξαιτίας του ονόματός της, έχει συνδεθεί από την παλαιότερη ιστοριογραφία με το περίφημο κρασί μαλβαζία της Κρήτης, ένα από τα πλέον γνωστά εξαγώγιμα προϊόντα του νησιού στα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας (13ος-17ος αι.)¹.

Προέρχεται πράγματι το όνομα μαλβαζία από το Μαλεβίζι ή όχι; Η έρευνα τα τελευταία χρόνια έχει αποδείξει ότι ο όρος μαλβαζία (*malvasia*) δεν προέρχεται από το Μαλεβίζι, αλλά από την ομόηχη *Malvasia*, δηλαδή τη Μονεμβασία, όπως καταγράφεται η πόλη στις μεσαιωνικές ιταλικές πηγές. Ας δούμε όμως κάποια στοιχεία από την ιστορία της περιοχής Μαλεβιζίου στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια, και πώς αυτά τα στοιχεία μπορούν να συνδεθούν ή όχι με το κρασί μαλβαζία.

Η πολιτική γεωγραφία της σημερινής Κρήτης συνδέεται σχεδόν άμεσα με την αντίστοιχη των μεσαιωνικών χρόνων, τουλάχιστον από τον 13ο αιώνα και εξής. Οι τέσσερις σημερινοί νομοί αντιστοιχούσαν στα τέσσερα ομώνυμα βενετικά διοικητικά διαμερίσματα, ενώ οι σημερινές επαρχίες με τις αντίστοι-

1. Βλ. Μ. Πατραμάνη, Τò Μαλεβίζι στή Βενετοκρατία: Ό χώρος και οι άνθρωποι, στο *Το Μαλεβίζι*, 257-88· Σ. Αλεξίου, Μαλβαζία, το μαλεβιζιώτικο κρασί, στο *Το Μαλεβίζι*, 289-92· ο ίδιος, Μαλβαζία, το μαλεβιζιώτικο κρασί, έντελώς άγνωστη στή Μονεμβασία, στο *Όίνος παλαιός ήδηπος*, 1-4.

χες βενετικές καστελανίες, οι οποίες με τη σειρά τους είχαν αντικαταστήσει τις βυζαντινές τούρμες². Η συνέχεια δεν διακόπηκε ούτε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας³. Η ταύτιση σημερινών και παλαιότερων διοικητικών περιφερειών εδράζεται κυρίως στα χωριά που περιλάμβανε καθεμιά τότε και τώρα, τα ονόματα των οποίων παραμένουν αναλλοίωτα τουλάχιστον από τον 13ο αιώνα μέχρι σήμερα. Κάθε καστελανία αναπτυσσόταν γύρω από ένα κάστρο, με το όνομα του οποίου ταυτιζόταν και ολόκληρη η περιοχή που έλεγχε. Με τα δεδομένα αυτά η σημερινή επαρχία Μαλεβιζίου ταυτίζεται με την αντίστοιχη βενετική καστελανία του κάστρου που έφερε το όνομα *Malvicinum* και το οποίο βρισκόταν κοντά στο σημερινό χωριό Κεραμούτσι της ίδιας πάντα επαρχίας⁴.

Η κατασκευή του κάστρου δεν είναι γνωστό πότε έγινε. Η μέχρι σήμερα βιβλιογραφία εικάζει ότι το κάστρο κτίστηκε κατά την περίοδο της λεγόμενης γενοατικής κατοχής της Κρήτης, ανάμεσα δηλαδή στο 1206 και το 1209, χωρίς όμως στην πραγματικότητα να υπάρχουν αποδείξεις⁵. Κανείς, ωστόσο, δεν αποκλείει την πιθανότητα στο σημείο αυτό να υπήρχε κάποια οχυρή θέση ήδη στα βυζαντινά χρόνια, η οποία ενισχύθηκε κατά τη γενοατική κατοχή και στη συνέχεια, βέβαια, ακόμη περισσότερο από τους Βενετούς.

Η πρώτη αναφορά των βενετικών πηγών στα κάστρα, αλλά όχι στις μετέπειτα καστελανίες, της Κρήτης περιέχεται στο έγγραφο του 1212, με το οποίο η Βενετία είχε σχεδιάσει θεωρητικά να μοιράσει ολόκληρο το νησί σε έξι διαμερίσματα, τα γνωστά σεξτέρια, καταγράφοντας για κάθε σεξτέριο τα

2. Βλ. Χ. Γάσπαρης, Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη, 13ος-14ος αι., *Σύμμεικτα* 14 (2001), 167-228 και ειδικά 206.

3. Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο 2006.

4. Ένας πρόχειρος συσχετισμός των χωριών της καστελανίας Μαλεβιζίου και της ομώνυμης σημερινής επαρχίας καταμετρά 34 χωριά κατά τον 16ο και 31 στα τέλη του 20ου αιώνα. Από αυτά τα 20 παραμένουν ενεργά και με το ίδιο όνομα στο πέραςμα των αιώνων (τουλάχιστον από τον 13ο μέχρι τις μέρες μας). Βλ. P. Faure - M. A. van Spitael, *Villes et villages de la Crète centrale. Listes inédites de l'époque vénitienne comparées aux tablettes de Knossos*, *Κρητολογία* τχ. 5 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1977), 52-5 (= *Recherches de toponymie crétoise. Opera selecta*, Άμστερνταμ 1989, 356-9). Αυτό σημαίνει ότι η ταύτιση, αν και όχι απόλυτη, της καστελανίας του *Malvicinum* και της σημερινής επαρχίας Μαλεβιζίου δεν είναι λανθασμένη.

5. Για την κατασκευή κάστρων από τους Γενοואάτες στην Κρήτη βλ. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τόμ. 1/1, Βενετία 1905, 93-6. Οι πηγές για τη δραστηριότητα αυτή των Γενοואτών είναι μόνο τα βενετικά χρονικά από τον 15ο αι. και εξής. Ειδικά για το κάστρο του *Malvicino* μόνο ο Andrea Corner στην *Ιστορία της Βενετίας*, που έγραψε το 16ο αι., αναφέρει ότι το εν λόγω κάστρο κτίστηκε από τους Γενοואάτες. Βασίζεται μάλλον στην άποψη που επικρατούσε την εποχή του, παρά σε στοιχεία πηγών που διέθετε. Η θεωρία αυτή υιοθετήθηκε από όλη τη μετέπειτα σχετική βιβλιογραφία.

κάστρα που θα περιλάμβανε και τα οποία αποτελούσαν μέχρι τότε τούρμες⁶. Στο έγγραφο λοιπόν αυτό το κάστρο Malvicinum απουσιάζει, γεγονός που σημαίνει ότι πιθανότατα το ίδιο το κάστρο, εφόσον υπήρχε, και η περιοχή του δεν αποτελούσαν τούρμα κατά τα βυζαντινά χρόνια. Σημαίνει επίσης ότι δεν εθεωρείτο εκείνη ακριβώς την εποχή, το 1212 δηλαδή, ανεξάρτητα από τη σπουδαιότητα της οχυρής θέσης κοντά στην πρωτεύουσα Χάνδακα, ένα σημαντικό κάστρο που έλεγχε μια ευρύτερη περιοχή. Για τη βενετική διοίκηση, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 13ου και μέχρι την αποκρυστάλλωση των διοικητικών διαμερισμάτων και των καστελανιών στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα, η περιοχή του σημερινού Ηρακλείου ήταν χωρισμένη σε 6 σεξτέρια. Επρόκειτο για καθαρά γεωγραφικές και όχι διοικητικές περιφέρειες. Η περιοχή του κάστρου Malvicinum, χωρίς όμως να αναφέρεται το κάστρο ή το όνομά του, μαζί με αυτήν του κάστρου της Πυργιώτισσας, όπως διαπιστώνεται από την καταγραφή των χωριών στα Κατάστιχα των φέουδων, ανήκαν στο σεξτέριο του Σταυρού (Santa Croce)⁷.

Η πρώτη μνεία του κάστρου Malvicinum στις μέχρι τώρα τουλάχιστον πηγές που έχουν εξεταστεί βρίσκεται σε συμβόλαιο του 1301, στο οποίο ο ένας από τους συμβαλλόμενους δηλώνει κάτοικος του κάστρου, που αναφέρεται ως Malvusinum⁸. Ενενηντα χρόνια λοιπόν μετά την άφιξη των Βενετών στην Κρήτη το συγκεκριμένο κάστρο αποτελεί χώρο κατοικίας, και μάλιστα προσώπου ιταλικής καταγωγής, όπως φαίνεται από το ονοματεπώνυμό του, γεγονός που σημαίνει επίσης ότι έχει μάλλον καταλάβει κάποια σημαντική θέση στο αμυντικό σύστημα του νησιού τουλάχιστον από τα τέλη του 13ου αιώνα.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1303, το κάστρο Malvicinum με τον πύργο του, αναφέρεται μεταξύ των κάστρων που καταστράφηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά από το μεγάλο σεισμό της χρονιάς εκείνης⁹. Ωστόσο, όπως διαπιστώνεται από τις μεταγενέστερες μαρτυρίες δεν εγκαταλείφθηκε. Η ανάδειξη του κάστρου σε καστελανία είναι άγνωστο πότε ακριβώς έγινε, όπως εξάλλου και για τις υπόλοιπες καστελανίες του νησιού, όπως αυτές εμφανίζονται από τον 14ο αιώνα και εξής. Για πρώτη φορά συναντούμε τον καστελάνο του κάστρου

6. Tafel - Thomas, τόμ. 2, 144-5.

7. Γάσπαρης, Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα, 198-200· ο ίδιος, *Catastici feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, Αθήνα 2004, 91-6, 168.

8. Πρόκειται για τον Δομίνικο *Benedicto habitatorem in castro Malvusini*, ο οποίος εγγυάται έναντι του Νικόλαου Dandolo για έναν βιλάνο: R. Morozzo della Rocca, *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302*, Βενετία 1950, αρ. 12.

9. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 216.

Malvicinum το 1317, όταν διορίζεται στη θέση αυτή ο Θωμάς Sanudo γιος του Μάρκου Sanudo από την Κρήτη¹⁰. Κατά τη δεκαετία του 1320 μοιάζει αρκετά ενεργό. Σε συμβόλαιο του 1321 εντοπίζονται δύο κάτοικοι του κάστρου, και πάλι ιταλικής καταγωγής¹¹. Την ίδια χρονιά, το 1321, οι αρχές του Χάνδακα επανέλαβαν παλαιότερο διάταγμα με το οποίο καλούνταν όλοι όσοι είχαν δηλώσει ότι θα πήγαιναν να εγκατασταθούν στο κάστρο (*illi qui facere debent domos in castro Malvicino*) να το κάνουν εντός 15 ημερών, διαφορετικά αντιμετώπιζαν ποινή προστίμου¹². Πρόκειται για οργανωμένη προσπάθεια ενίσχυσης του πληθυσμού του κάστρου, χωρίς να διαφαίνεται ωστόσο πόσοι θα μπορούσαν να είναι αυτοί ή αν όσοι θα έπαιρναν την απόφαση να μετεγκατασταθούν θα τακτοποιούνταν σε υπάρχουσες ήδη κατοικίες ή θα κατασκεύαζαν νέες, με σκοπό την περαιτέρω ανάπτυξη του κάστρου. Το γεγονός ότι δεν ορίζεται συγκεκριμένος αριθμός προσώπων ή οικογενειών, καθώς επίσης και ότι η έκφραση που χρησιμοποιείται στο σχετικό έγγραφο θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως ταυτόχρονη προσπάθεια ανέγερσης νέων κατοικιών, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πράγματι για πολιτική ανάπτυξης πιθανότατα του εντός των τειχών κάστρου. Το 1328, τέλος, καταγράφεται ο τραυματισμός στρατιώτη που υπηρετούσε στο κάστρο Malvicinum (*serviens castris Malvicini*) από κάτοικο του χωριού Σταυράκια της ίδιας περιοχής¹³. Με λίγα λόγια εικοσιπέντε χρόνια μετά την καταστροφή του από το σεισμό του 1303 το κάστρο Malvicinum είναι ήδη έδρα καστελανίας και περικλείει φρουρά και κατοίκους.

Κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα το κάστρο και η περιοχή του εδραιώθηκαν στο αμυντικό και διοικητικό σύστημα της βενετικής αποικίας. Το 1344 εμφανίζονται οι *capitanei super furtis* για τα κάστρα Πεδιάδας, Belvedere, Nuovo και Malvicinum¹⁴, το 1349 κατά την καταγραφή των αξιωματούχων της Κρήτης το κάστρο εμφανίζεται ως έδρα μιας από τις 15 καστελανίες της επο-

10. Thiriet, *Délibérations*, τόμ. 1, αρ. 373.

11. Πρόκειται για τον Λεονάρδο Arimini και τον Ανδρέα Torello, *habitatores in castro Malvicino*, οι οποίοι εγγυώνται για τα αδέρφια Μιχαήλ και Νικόλαο Clostafiari που είχαν αγοράσει ένα βόδι: A.M. Stahl (εκδ.), *The documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella. Venetian notaries in fourteenth-century Crete*, Ουάσιγκτον 2000, 249, αρ. 75.

12. *Duca di Candia, Bandi*, αρ. 305.

13. *Duca di Candia, Bandi*, αρ. 456, 459.

14. F. Thiriet, *La Romanie*, 253 σημ. 1. Ανάλογος διορισμός για τα κάστρα Τεμένους και Malvicini έγινε και το 1393: E. Santschi, *Régestes des Arrêts Civils et des Memoriaux (1363-1399)*, des archives du Duc de Crète, Βενετία 1976, αρ. 1434.

χής (*castellania castris Malvesin*)¹⁵, ενώ το 1450 καταγράφεται και ο πρωτοπαπίας της περιοχής του κάστρου (*protopapatus districtus castris Malvicini*)¹⁶. Σημαντικός, τέλος, σταθμός στην ιστορία του κάστρου κατά το 14^ο αι. υπήρξε η εμπλοκή του στα γεγονότα της επανάστασης του Αγίου Τίτου, οι καταστροφές που υπέστη και η συνακόλουθη ανακατασκευή του το 1365 ύστερα από διαταγή των μητροπολιτικών αρχών (*rehedificari et artari castrum Malvesini*)¹⁷.

Το όνομα του κάστρου στα δημόσια έγγραφα εμφανίζεται, τουλάχιστον μέχρι τον 15ο αιώνα, κατά κανόνα στη λατινική του εκδοχή, δηλαδή *Malvicinum* και το ίδιο όνομα φέρει και η περιοχή που έλεγχε, δηλαδή *districtus* ή *contrata castris Malvicini*, ενώ λιγότερες φορές το συναντούμε ως *Malvesin* ή κάποια άλλη παραλλαγή. Το τελευταίο αυτό όνομα και οι παραλλαγές του επικράτησαν σταδιακά από τον 15ο αιώνα και εξής, αλλά κυρίως στα έγγραφα του 16ου και 17ου αιώνα. Πότε, πώς και από ποιούς δόθηκε το όνομα, και ποιο από τα δύο είναι παλαιότερο; Επρόκειτο για ένα νέο πρωτότυπο όνομα, για απόδοση στα λατινικά κάποιου προϋπάρχοντος στην περιοχή τοπωνυμίου ή αντανάκλουσε κάποια μέχρι τότε κατάσταση στην περιοχή; Οι υπάρχουσες πηγές δεν μας βοηθούν στο σημείο αυτό. Το όνομα έχει λατινική και όχι ελληνική προέλευση, αλλά δεν γνωρίζουμε αν δόθηκε από τους Γενουάτες ή τους Βενετούς. Οι μέχρι τώρα ερμηνείες έχουν στραφεί και προς τα δύο ονόματα και όχι μόνο προς το όνομα *Malvicinum*, ιταλική παραφθορά του οποίου είχε θεωρηθεί το όνομα *Malvesin*.

Ο βενετός χρονικογράφος *Laurenzio de Monacis* με βάση το νόημα του ονόματος *Malvicinum*, απέδωσε κατά τον 15ο αιώνα την προέλευσή του στο γεγονός ότι επρόκειτο για έναν «κακό γείτονα» για τους επαναστάτες, μια θέση δηλαδή που αντιστεκόταν σθεναρά και δυσκόλευε τους εχθρούς της Βενετίας. Ωστόσο η ερμηνεία αυτή, την οποία είχε αποδεχτεί ο Στέφανος

15. *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, τόμ. 1, 254.

16. Πρόκειται για υπόθεση που αφορά τον παπά Γεώργιο Dandolo κάτοικο του χωριού Τύλισσος, το οποίο σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο ανήκε στον πρωτοπαπιά της περιοχής του κάστρου *Malvicini*: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο έκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)*, Ιωάννινα 1985, αρ. 249.

17. Για τα γεγονότα σχετικά με το κάστρο *Malvicinum* κατά την επανάσταση του Αγ. Τίτου βλ. Στ. Ξανθουδίδης, *Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν*, Αθήνα 1939, 100, 102. Βλ. ακόμη τη διαταγή του 1365 για την επισκευή του κάστρου: *Thiriet, Délibérations*, τόμ. 2, αρ. 771 και σελ. 281. Με την ίδια ακριβώς διαταγή ορίζεται και η επισκευή του κάστρου *Gousi* —μάλλον *Γάζι*—, όσον το δυνατόν γρηγορότερα, ώστε να καταστεί η περιοχή ασφαλής.

Ξανθουδίδης, προέρχεται σε μια εκ των υστέρων θεώρηση των πραγμάτων¹⁸. Ο Νικόλαος Πλάτων έχει προτείνει την προέλευση από τη λέξη *malveysin* ή *malvesin*, η οποία σήμαινε κατά το Μεσαίωνα την πολιορκητική μηχανή και συνεπώς θα μπορούσε να είχε δοθεί ως όνομα σε ένα κάστρο¹⁹. Κανείς δεν μπορεί να απαντήσει με βεβαιότητα, ωστόσο καθώς το όνομα *Malvesin* απαντά στις πηγές και μάλιστα σε δημόσια έγγραφα σχεδόν παράλληλα με το *Malvicinum* δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε ότι πρόκειται για ένα αρκετά παλαιό, ίσως και παλαιότερο από το *Malvicinum*, όνομα. Στο συμβόλαιο του 1301, στο οποίο όπως προαναφέραμε συναντούμε πρώτη φορά τη μνεία του κάστρου, καταγράφεται ως *Malvusunum*, στην καταγραφή των καστελανιών της Κρήτης το 1349 ως *Malvesin*, ενώ στο έγγραφο του 1365 από τη Βενετία, με το οποίο, όπως είδαμε, είχε διαταχθεί η ανακατασκευή του, ως *Malvesinum*. Δεν θα ήταν λοιπόν παράλογο να υποθέσουμε ότι το αρχικό όνομα ήταν το *Malvesin*, χωρίς να γνωρίζουμε από ποιούς και γιατί αυτό είχε δοθεί, και η επίσημη γλώσσα των δημοσίων εγγράφων, όπως έκανε σε κάθε όνομα προσώπου ή τόπου, το απέδωσε επί το λατινικότερον ως *Malvicinum*.

Τα ερωτήματα σχετικά με την προέλευση του ονόματος, αν και ενδιαφέροντα, δεν έχουν προς το παρόν τόσο μεγάλη σημασία για τη θεματική μας όσο το ίδιο το όνομά του. Γιατί αυτή ακριβώς η ονομασία του κάστρου, δηλαδή *Malvesinum* – *Malvesin* – *Malvusunum*, είναι που έχει συνδεθεί με το κρασί μαλβαζία, το όνομα του οποίου πράγματι είναι πολύ κοντά ηχητικά, πολύ περισσότερο τουλάχιστον από το *Malvicinum*. Δεν γνωρίζουμε δυστυχώς ποιά από τις δύο ονομασίες ήταν η πλέον διαδεδομένη στον πληθυσμό, και ιδιαίτερα στα χρόνια που υπολογίζεται ότι η συγκεκριμένη ποικιλία κλημάτων άρχισε να εξαπλώνεται στην Κρήτη, κατά τις πρώτες δηλαδή δεκαετίες του 14ου αιώνα. Γιατί είναι λογικό η ονομασία ενός κρασιού να απορρέει από λέξη της ομιλούμενης και όχι της γραφειοκρατικής λατινικής γλώσσας. Από τα δύο πάντως ονόματα αυτό που μοιάζει να είναι πλησιέστερα στην «λαϊκή» του ονομασία είναι αυτό του *Malvesino* ή *Malvasino*.

Οι παλαιότερες θέσεις σχετικά με την καταγωγή του γνωστού κρασιού ή της ονομασίας του κινούνταν μάλλον αντίστροφα, με βάση δηλαδή την ονομασία μαλβαζία, συνέδεαν το κρασί με τη συγκεκριμένη περιοχή. Υπήρξε όμως τουλάχιστον η περιοχή του κάστρου *Malvicinum* ή *Malvesinum* ο πυρήνας

18. Σ. Ξανθουδίδης, 'Επαρχία και πόλεις Κρήτης. Έκ τοῦ τοπωνυμικοῦ Κρήτης, ΕΕΒΣ 3 (1926), 47-8. Πβ. Β. Logothetis, *Recueils. A. Les malvoisies. Provenance et appellation*, Θεσσαλονίκη 1982, 9-11.

19. Ν. Πλάτων, *Περί την ονομασίαν της επαρχίας Μαλεβίζι, Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), 156-8.

εξάπλωσης των κλημάτων μαλβαζίας στην Κρήτη, έτσι ώστε να δικαιολογηθεί και η ονομασία προέλευσης; Οι διαθέσιμες μέχρι σήμερα, αποκλειστικά αρχαιακές, πηγές δεν μπορούν να διαφωτίσουν απόλυτα το θέμα. Βοηθούν, ωστόσο, σημαντικά ώστε να διαμορφωθούν ορισμένα επιχειρήματα που με τη σειρά τους οδηγούν σε κάποια συμπεράσματα.

Εξετάζοντας λοιπόν κάθε διαθέσιμη πηγή σχετικά με τα χωριά της περιοχής και τις αγροτικές ασχολίες των κατοίκων τους, διακρίνεται ότι κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα υπήρχε πράγματι σημαντική αμπελοκαλλιέργεια, η οποία όμως δεν παρουσιάζει κάποιες ιδιαίτερες τάσεις, διαφορετικές τουλάχιστον από εκείνες γειτονικών ή και πιο απομακρυσμένων από αυτήν περιοχών. Πρέπει να τονίσουμε για άλλη μια φορά στο σημείο αυτό τη σχετικότητα των πηγών και τις πιθανές παγίδες, στις οποίες μπορεί να μας οδηγήσουν. Λίγες δηλαδή μαρτυρίες για την περιοχή Μαλεβιζίου θα μας οδηγήσουν ίσως σε λάθος συμπεράσματα, αν τις συσχετίζαμε με άλλες περιοχές με υπερπροσφορά μαρτυριών. Ωστόσο η περιοχή Μαλεβιζίου, όπως και αυτή Τεμένους και Πεδιάδας, βρίσκονται πολύ κοντά στην πρωτεύουσα, η επαφή των κατοίκων τους με αυτήν ήταν ευκολότερη και συχνότερη, κατά συνέπεια είναι εν δυνάμει από τις ευνοημένες περιοχές από άποψη μαρτυριών σε σχέση με άλλες. Οι συγκρίσεις λοιπόν τουλάχιστον μεταξύ των περιοχών Μαλεβιζίου, Τεμένους και Πεδιάδας κρύβουν λιγότερους κινδύνους, ακόμη κι αν θεωρήσουμε ότι πιθανόν για κάποιες από αυτές χάθηκαν συμπτωματικά περισσότερες πηγές από ό,τι για τις άλλες.

Οι αγροτικές ασχολίες λοιπόν στην περιοχή Μαλεβιζίου ακολουθούν τον πάγιο κανόνα της εκμετάλλευσης της γης κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη, σύμφωνα με τον οποίο τόσο ο καλλιεργητής όσο και ο ιδιοκτήτης της γης ενδιαφέρονταν για πολυκαλλιέργειες, οι οποίες εξασφάλιζαν από τη μία στον καλλιεργητή την επιβίωσή του, και από την άλλη στο γαιοκτήμονα την κάλυψη όχι μόνο των αναγκών του αλλά και των υποχρεώσεων του απέναντι στο κράτος και των ενδιαφερόντων του για το εμπόριο. Το σύστημα αυτό καλλιεργειών, αλλά και το οικονομικό καθεστώς των περισσότερων αγροτών, δεν ευνοούσε ακόμη τάσεις πραγματικής μονοκαλλιέργειας. Έτσι, παρά το γεγονός ότι πράγματι κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα προωθείται συστηματικά η αμπελοκαλλιέργεια για λόγους κερδοφορίας, ωστόσο δεν εγκαταλείπονται ούτε η καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων προϊόντων, ούτε βέβαια η κτηνοτροφία²⁰.

20. Βλ. για παράδειγμα συμβόλαια προώλησης δημητριακών από τα χωριά Γιοφυράκια, Κρουσώνας και Πενταμόδι στα χρόνια 1278-1281: M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.), *Leonardo Marcelllo. Notaio in Candia. 1278-1281*, Βενετία 1960, αρ. 87, 216, 318, 325, 364, 433, 485, 575.

Η αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή Μαλεβιζίου εμφανίζεται ήδη ενισχυμένη τουλάχιστον από την τελευταία τριασκονταετία του 13ου αιώνα, για την οποία διαθέτουμε τις πρώτες μαρτυρίες. Τα περισσότερα από τα σωζόμενα συμβόλαια της εποχής αφορούν προπώσεις αξιόλογων ποσοτήτων μούστου που προέρχεται από χωριά της εν λόγω περιοχής²¹. Σε κάποια μάλιστα από τα χωριά αυτά, όπως το Κεραμούτσι, τα Σταυράκια, το Πετροκέφαλο ή τα Καλέσια, φαίνεται ότι η αμπελοκαλλιέργεια καταλάμβανε σχετικά μεγάλη επιφάνεια ήδη κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα²². Ωστόσο οι πηγές, όπως σε όλες τις περιοχές, κάνουν λόγο σχεδόν πάντα για την παραγωγή γενικά κρητικού μούστου ή μούστου που προοριζόταν για την παρασκευή εβραϊκού οίνου. Μόνο από τη δεκαετία του 1340 και εξής, και με βάση κάποιες λίγες μαρτυρίες, φαίνεται στην ίδια περιοχή να καλλιεργούνται και οι δύο τουλάχιστον γνωστές ποικιλίες κλημάτων της εποχής, το αθήρι δηλαδή, και η μαλβαζία.

Η πρωιμότερη μέχρι σήμερα αναφορά για την καλλιέργεια κλημάτων μαλβαζίας στην Κρήτη έχει εντοπιστεί σε δύο συμβόλαια του 1339. Πρόκειται μάλλον για σύμπτωση, αλλά οι πρώτες αυτές αναφορές, όπως και οι αμέσως επόμενες, αφορούν καλλιέργειες σε χωριά έξω από την περιοχή Μαλεβιζίου²³. Στη συνέχεια κατά τη δεκαετία του 1340 προστίθενται και νέες μαρτυρίες, χαρακτηριστικές της εξάπλωσης της συγκεκριμένης ποικιλίας κλήματος. Είναι ενδεικτικό της τάσης αυτής το γεγονός ότι πρόκειται για παραχωρήσεις σε γονικό καλλιεργημένων ήδη αμπελιών μαλβαζίας, αμπελιών άλλης ποικιλίας με σκοπό την αντικατάστασή τους, και βέβαια χέρσας γης για νέες

21. Βλ. για παράδειγμα συμβόλαια προπώλησης μούστου το 1271 από τα χωριά Κεραμούτσι, Σίβας και Τύλισσος: A. Lombardo (εκδ.), *Pietro Scardon. Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta*, Τορίνο 1942, αρ. 86, 308, 403, 405, 451. Ακόμη συμβόλαια του 1300, 1304 και 1305, τα οποία σχετίζονται με αμπέλια στα χωριά Άγ. Μύρων, Πετροκέφαλο, Πενταμόδι και Σταυράκια: *Pietro Pizolo*, τόμ. 2, αρ. 637, 904, 1113, 1163.

22. Βλ. για παράδειγμα σειρά συμβολαίων προπώλησης μούστου ή καλλιέργειας αμπελιών και κληματαριών στα χωριά αυτά στα χρόνια 1338-1339: *Franciscus de Cruce*, αρ. 89, 93, 125, 136, 146, 150, 163, 193, 285, 341, 428, 441, 442, 456.

23. Το Φεβρουάριο του 1339 ο Γεώργιος Ρουχάς κάτοικος του χωριού Πενεράδι προπώλησε στον Μαρίνο Gisi όλη την παραγωγή του μούστου μαλβαζία (*purum vinum mustum de malvassia*) που θα έβγαζε από το αμπέλι μαλβαζία (*vinea de malvassia*) που καλλιεργούσε στο ίδιο χωριό. Δεομεύτηκε επίσης να του πουλήσει όλα τα κλήματα μαλβαζία (*plantae de malvassia*) που θα μάζευε τον καιρό του κλαδέματος (*Franciscus de Cruce*, αρ. 119). Τον Οκτώβριο του 1339 ο Ανδρέας Dandolo παραχώρησε σε γονικό στον Κώστα Κλερονομά κάτοικο του χωριού Καστέλλο γη ενάμιση μουζουριού στο ίδιο χωριό με τον όρο να τη φυτέψει με κλήματα μαλβαζία (*de vitibus malvasie*) (*Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia*, b. 244, 163v).

καλλιέργειες με μαλβαζία²⁴. Εξάλλου, στις αρχές ήδη της ίδιας δεκαετίας, πιο συγκεκριμένα το 1342, μεταξύ των δασμών εξαγωγής κρασιού από την Κρήτη περιλαμβάνεται και εκείνος τόσο του μονεμβασιού οίνου όσο και της κρητικής μαλβαζίας²⁵. Οι μαρτυρίες πολλαπλασιάζονται από τη δεκαετία του 1350 και εξής, και κάποιες από αυτές αφορούν πράγματι και χωριά της περιοχής Μαλεβιζίου. Ήδη λοιπόν από το 1339 και μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1360, για να περιοριστούμε στην πρώτη κρίσιμη εικοσαετία, η καλλιέργεια τέτοιων κλημάτων δεν φαίνεται να περιορίζεται στα όρια της περιοχής του κάστρου Malvicinum. Αντίθετα, εντοπίζεται και σε χωριά στη γειτονική περιοχή Τεμένους και ανατολικότερα στην περιοχή της Πεδιάδας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να επισημάνουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1350, κατά την οποία διαθέτουμε τις περισσότερες για την πρώιμη αυτή περίοδο μαρτυρίες για κλήματα ή κρασιά μαλβαζία, οι περισσότερες θέσεις που έχουν εντοπιστεί με καλλιέργειες κλημάτων μαλβαζία ανήκουν στην περιοχή Πεδιάδας²⁶.

24. Τον Ιανουάριο του 1341 ο Νικόλαος Gradenigo παραχώρησε σε γονικό στον Πέτρο Donzortz λεγόμενο Cuzulino κάτοικο του χωριού Άγιος Γιάννης Σκαλάνι γη 8 μουζουριών στη θέση Arossamu για να την καλλιεργήσει με αμπέλι μαλβαζία (*Notai di Candia*, b. 97, 146r). Το Μάιο του 1342 ο Μάρκος Mudazo παραχώρησε σε γονικό στον παπά Νικηφόρο κάτοικο του χωριού Παρασκή ένα αμπέλι μαλβαζία, καθώς και χέρσα γη 4 μουζουριών και μια φυτεία με σκοπό να τα φρτέψει και αυτά με αμπέλι μαλβαζία. Την ίδια μέρα ο παραπάνω Μάρκος μαζί με τον αδελφό του Ιωάννη Mudazo παραχώρησαν επίσης σε γονικό στον παπά Νικόλαο Μουρσίνο κάτοικο επίσης του χωριού Παρασκή χέρσα γη 9 μουζουριών για την καλλιέργεια μαλβαζίας (*Notai di Candia*, b. 126, notaio Marco da Piacenza, 43v-44r). Το Σεπτέμβριο του 1343 ο Νικόλαος Sanudo παραχώρησε σε γονικό στον ιερέα Ανδρέα Grimani γη δύο μουζουριών, την οποία κατείχε ως γονικό από την Αρχιεπισκοπή Κρήτης, και στην οποία είχε καλλιεργήσει μαλβαζία (*Notai di Candia*, b. 186, notaio Marco da Piacenza, 53v). Το 1347, τέλος, βγήκε σε δημόσιο πλειστηριασμό ένα αμπέλι στο χωριό Camnea, το οποίο ανήκε στο ράφτη Νικολίνο Griti και το οποίο ήταν καλλιεργημένο με κλήματα μαλβαζία (*de vitibus de malvasia*) (Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*, b. 25, q. 2, 22r).

25. Τον Ιούλιο του 1342 αποφασίστηκε ότι η μαλβαζία τόσο της Μονεμβασίας όσο και της Κρήτης θα κατέβαλλαν ως δασμό εξαγωγής 8 λίβρες γροσίων για κάθε αμφορά. Βλ. Θεοτόκης, *Αποφάσεις*, 122-3. Πβ. Thiriet, *Délibérations*, τόμ. 1, αρ. 488.

26. Αναφορές κυρίως σε συμβόλαια για αμπέλια μαλβαζίας έχουν εντοπιστεί στα χωριά: Σούνια Μαλεβιζίου (1352): A. Lombardo (εκδ.), *Zaccaria de Fredo. Notaio in Candia (1352-1357)*, Βενετία 1968, αρ. 63 Πατσιδες Τεμένους (1353): Γάσπαρης, *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1095 Ποτσόνι και Παρασκή Πεδιάδας (1355): *Il miglior vino del mondo*, 69-70· περιοχή Πεδιάδας (1356): Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997, 333· Μονή Μαλεβιζίου (1356): Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 338· Καρτερός Πεδιάδας (1356): *Duca di Candia*, b. 25, q. 3, 2r, 6r· Σταμνοί Πεδιάδας (1357): Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 376-7· Καταλαγάρι Πεδιάδας (1359): Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 342· Άγιος Βασίλειος Πεδιάδας (1360): Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 346· στο σημερινό χωριό Σγουροκεφάλι (1366): *Il miglior vino del mondo*, 52·

Το γεγονός ότι το 1342 μαρτυρείται δασμός εξαγωγής για τη μαλβαζία Κρήτης σημαίνει ότι η συστηματική καλλιέργεια κλημάτων είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια νωρίτερα, και πάντως νωρίτερα από το 1339, κατά το οποίο εντοπίστηκε η πρώτη μαρτυρία. Ταυτόχρονα, το γεγονός επίσης ότι εισάγεται κρασί από τη Μονεμβασία για επανεξαγωγή προς τη Βενετία σημαίνει ότι οι παραγόμενες ποσότητες ίδιου τύπου κρασιού στην Κρήτη δεν ήταν ακόμη ικανές να καλύψουν τις απαιτήσεις της βενετικής αγοράς. Μέχρι λοιπόν τον εντοπισμό πρωιμότερων μαρτυριών, θα μπορούσαμε να δεχτούμε τη δεκαετία του 1330 ως την καθοριστική για την εξαπλωση των κλημάτων μαλβαζίας και την παραγωγή εξαγωγίμων ποσοτήτων αντίστοιχου κρασιού στην Κρήτη.

Δύο δεκαετίες περίπου μετά από τις πρώτες μαρτυρίες, το 1363, η μαλβαζία της Κρήτης, σύμφωνα με τα στοιχεία δασμολόγησής της, έχει ξεπεράσει τα όρια της βενετικής αγοράς και εξάγεται όχι μόνο στη μητρόπολη, αλλά και σε περιοχές έξω από αυτήν²⁷. Το 1372, τέλος, οι εξαγωγές μαλβαζίας από την Κρήτη φτάνουν μέχρι τη μακρινή Φλάνδρα²⁸. Την ίδια εποχή, και εφόσον δεχτούμε ότι η μαλβαζία ξεκίνησε πράγματι από την κεντροανατολική Κρήτη²⁹, η καλλιέργειά της έχει εξαπλωθεί μέχρι και το δυτικό άκρο της, την περιοχή

Καλέσια / Κάτω Καλέσια Μαλεβιζίου (1366): *Duca di Candia*, b. 25, q. 3, 2r: *Il miglior vino del mondo*, 140· Santschi, *Regestes*, αρ. 100· Σκαλάνι Τεμένους (1409): Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 348, 349· Καρτερός Πεδιάδας (1415): Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, 370.

27. Τον Ιούνιο του 1363 στο 6ο κεφάλαιο μεταξύ των 17 κεφαλαίων του εγγράφου σχετικά με τους εξαγωγικούς δασμούς της Κρήτης σημειώνεται: *Quod imponatur etiam dacium vino monovaxie, quod extrahetur de Creta, pro portando in omnem partem excepto Venetias, de grossis tribus pro bigontio, sicut erat alias*: Θεοτόκης, *Θεσπίσματα*, τόμ. 2/2, 105 στ. 26-8. Για τις εξαγωγές και τη δασμολόγηση του κρητικού κρασιού, και βέβαια της μαλβαζίας, καθώς και για τις τιμές αγοράς του από τους παραγωγούς βλ. Tucci, *Il commercio del vino*, 183-206· Χ. Γάσπαρης, *Παραγωγή και εμπορία κρασιού στη μεσαιωνική Κρήτη*, 13ος-14ος αι., στο *Οίνος παλαιός ή δύπτοτος*, 230-5.

28. Τον Ιούνιο του 1372 στο σχετικό έγγραφο της βενετικής Γερουσίας για τη δασμολόγηση του κρασιού μαλβαζίας που εξάγεται από την Κρήτη γίνεται ειδική ρύθμιση για εκείνο που προοριζόταν για τη Φλάνδρα: *De vinis vero et monovaxiis que extrahentur de dicta insula pro portando ad partes Flandrie per quascumque personas solvi debeant duo yperpera pro qualibet bota trium bigontiorum*. (Θεοτόκης, *Θεσπίσματα*, τόμ. 2/2, 160 στ. 26-8).

29. Η σύνδεση του ονόματος του κρασιού μαλβαζία με το Μαλεβίζι έχει οδηγήσει σχεδόν στην αποδοχή ότι η καλλιέργεια των κλημάτων της ξεκίνησε από την κεντροανατολική Κρήτη και όχι από τη δυτική. Το αντίθετο δεν αποκλείεται, αν και το έδαφος της περιοχής του σημερινού νομού Ηρακλείου είναι πιο πρόσφορο στην αμπελοκαλλιέργεια, όπως αποδεικνύεται μέχρι σήμερα, και πρόσφερε ήδη από τότε καλύτερη ποιότητα κρασιών.

δηλαδή των Χανιών (μονοναχii Canee), η οποία πρόσφερε ποσότητες μαλβαζίας προς εξαγωγή, έστω και κακής ποιότητας³⁰.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί με συντομία η ορολογία που χρησιμοποιείται από τα παραπάνω έγγραφα του 14ου αιώνα, για να οριστούν τα κλήματα ή το κρασί μαλβαζία. Τα συμβόλαια του 1339, τα οποία είδαμε παραπάνω, μας προσφέρουν ήδη από πολύ νωρίς τέσσερις βασικές παραλλαγές όρων. Κάνουν λόγο λοιπόν για το κρασί ή μούστο μαλβαζία (*vinum mustum de malvassia*), για το αμπέλι με μαλβαζία (*vinea de malvassia*), και για τα κλήματα μαλβαζίας (*plante de malvassia* ή *vites malvasie*), επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό ότι εκείνη τουλάχιστον την πρώιμη για την καλλιέργεια της μαλβαζίας εποχή επρόκειτο για ποικιλία κλήματος και όχι μόνο κρασιού. Εξαιρετικά διαφωτιστικοί είναι επίσης οι όροι από μεταγενέστερα έγγραφα της δεκαετίας του 1350, τα οποία χρησιμοποιούν τους όρους *vinea plantata vitibus monovassie* ή *vites monovassie* ή ακόμη *vites monovasienses*³¹. Επιβεβαιώνεται έτσι όχι μόνο η ποικιλία του κλήματος αλλά και η προέλευσή του. Είναι φανερό ότι ο όρος *monovassia* ή *monovasiensis*, αρκετά μακριά από τον όρο *Malvicinum* ή και *Malvesinum/Malvisinum*, συνδέει άμεσα το κλήμα με την Μονεμβασία. Να προσθέσουμε, τέλος, και τους όρους *vinum monovassie* ή *monovaxie* ή απλά *monovaxie* που χρησιμοποιούνται από βενετικά έγγραφα, τα οποία αναφέρονται στη δασμολόγηση των εξαγωγών από την Κρήτη από το 1342 και εξής³².

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν χωρίς αμφιβολία ψηφίδες μόνο μιας εικόνας που μας διαφεύγει ακόμη σε σημαντικό ποσοστό, όχι μόνο εξαιτίας της έλλειψης πλήρους σειράς πηγών, αλλά και εξαιτίας της έλλειψης όλων εκείνων των πληροφοριών που ήταν αυτονόητα για τους ανθρώπους της εποχής, αλλά πολύτιμα για μας σήμερα. Ωστόσο, φαίνεται ότι οι ψηφίδες αυτές φέρουν ίχνη από καθοριστικά σημεία της εικόνας, την οποία προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε. Και η εικόνα αυτή μας δείχνει ότι το κάστρο *Malvicinum* κατέλαβε θέση στο βενετικό αμυντικό σύστημα στη διάρκεια και πιθανότατα μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, γεγονός που ώθησε και την ανάπτυξή του κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Στην περιοχή του υπήρχε πράγ-

30. Σε απόφαση της βενετικής Γερουσίας το 1372 σχετικά με τους εξαγωγικούς δασμούς του κρασιού σημειώνεται μεταξύ άλλων: *De vinis vero et monovaxiis Canee, quia non sunt tante bonitatis, solvatur unus hyperperus tantum pro qualibet bota trium bigontiorum.* (Θεοτόκης, *Θεοπίσματα* τόμ. 2/2, 160 στ. 23-4).

31. Οι όροι προέρχονται από τα παραδείγματα συμβολαίων και άλλων πηγών, τα οποία αναφέρονται πιο πάνω στη σημείωση 26.

32. Βλ. πιο πάνω στις σημειώσεις 27, 28 και 30.

ματι ανεπτυγμένη αμπελοκαλλιέργεια από τον 13ο αιώνα, χωρίς ωστόσο να διακρίνεται η ποικιλία των κλημάτων που καλλιεργούνταν. Ακόμη όμως και μετά από την πρώτη μνεία της μαλβαζίας, το 1339, η περιοχή Μαλεβιζίου δεν φαίνεται να συνδέεται άμεσα με αυτήν.

Η ορολογία που διαθέτουμε σχετικά με τα κλήματα μαλβαζίας, καθώς και τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με το όνομα του κάστρου Malvincium, επιβεβαιώνουν ότι ο όρος μαλβαζία, ο οποίος όριζε το κρασί, απορρέει από την Malvasia/Μονεμβασία και όχι από το παραπάνω κάστρο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ωστόσο ότι, παρά το γεγονός αυτό, την προέλευση δηλαδή του ονόματος μαλβαζία από τη Μονεμβασία, πατρίδα μάλλον των πρώτων κλημάτων της ποικιλίας αυτής, τα οποία έφτασαν στο νησί, το μεγάλο ταξίδι του φημισμένου κρασιού στις αγορές του τότε κόσμου ξεκίνησε από την Κρήτη, χάρη στην προώθηση και την εμπορική διορατικότητα των Βενετών κυριάρχων του νησιού.